

НАЦИОНАЛНА УСТАНОВА
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТА НА СПОМЕНИЦИТЕ
НА КУЛТУРАТА И МУЗЕЈ – БИТОЛА

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ

БР.22

БИТОЛА

2019

**ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ БР. 22 НА
Н.У. ЗАВОД ЗА ЗАШТИТА НА
СПОМЕНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА
И МУЗЕЈ – БИТОЛА**

Издавач:

НУ Завод и музеј Битола

За издавачот:

д-р Мери Стојанова

Претседател на редакциски одбор:

Енгин Насух

Технички секретар:

м-р Јове Парговски

Членови на редакциски одбор:

Надежда Георгиева

Оливера Макриевска

Владо Ѓоревски

Лектор: Стево Гацовски

Печати: Европа 92, Кочани

Тираж: 300

СОДРЖИНА

Душко ТЕМЕЛКОСКИ, Владимир КРСТЕСКИ МОНЕТИ НА АНТИЧКО - МАКЕДОНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ВО НУМИЗМАТИЧКАТА ЗБИРКА НА НУ ЗАВОД И МУЗЕЈ - ПРИЛЕП	1
Мери СТОЈАНОВА ОБРЕДНАТА ПРАКСА ВО МАЛА ПРЕСПА НИЗ ПРИЗМАТА НА ЗАПИСИТЕ НА СТЕРЈО СПАСЕ	17
Мимоза ХРИСТОСКА ЧЕТИРИ САКРАЛНИ ОБЈЕКТИ ОД XIX ВЕК ВО КРУШЕВСКАТА ОПШТИНА	23
Весна КАЛПАКОВСКА, Оливера ЈАНДРЕСКА МЕРМЕРНА ПЛОЧА СО НАТПИС НА СВЕШТЕНИК НА ХЕРАКЛЕ ОД СТИБЕРА ОД ЗБИРКАТА НА ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ И КАМЕНА ПЛАСТИКА, ПРИ НУ ЗАВОД И МУЗЕЈ ПРИЛЕП	33
Стефан КАРАЦОВСКИ ПРВА КРСТОНОСНА ВОЈНА	43
Драган ГЕОРГИЕВ „УВОЛНИТЕЛЕН БИЛЕТ“ НА ДОНКА СТАВРЕВА УШЛИНОВА	57
Мирјана НИНЧОВСКА ОД СИМБОЛИКАТА НА ДЕБАРСКОТО БЛАГОТВОРИТЕЛНО ДРУШТВО „НАПРЕДОК“ ВО СОФИЈА ВО ПРВИТЕ ДЕЦЕНИИ НА 20 ВЕК	65
Васко ГИЧЕВСКИ ЖЕНАТА ВО БИТОЛСКИОТ САНЦАК 1881- 1912 ГОДИНА	73
Александар ЛИТОВСКИ ПРИЛОГ ЗА ЖИВОТОТ И ДЕЛОТО НА СТЕВО ХРИСТОВСКИ– ПАТАКО, ВРЗ ОСНОВА НА СПОМЕНИТЕ НА ДИМИТАР ДИМИТРОВСКИ	83
Марјан ИВАНОВСКИ ПРОТОКОЛ ОД СОБРАНИЕТО НА ЦК НА ДВИЖЕЊЕТО ЗА ОСЛОБОДУВАЊЕ И ОБЕДИНУВАЊЕ НА МАКЕДОНИЈА ОДРЖАНО НА 23 НОЕМВРИ 1974 ГОДИНА ВО СТРАЗБУР, ФРАНЦИЈА	101
Роберто ТРАЈКОВСКИ БАЛКАНСКИОТ ПОЛУОСТРОВ ВО СТРАТЕГИЈАТА НА ГЕРМАНСКАТА ИМПЕРИЈА ВО 1915 ГОДИНА	109

Рубинчо БЕЛЧЕСКИ ВЕРА АЦЕВА – ХЕРОИНА ВО ГЕН - ПОВОД: 100 ГОДИНИ ОД РАЃАЊЕТО	117
Александар СИМОНОВСКИ ИНФОРМАЦИЈА ЗА ПРИМЕНАТА НА МЕТОДИТЕ И СРЕДСТВАТА НА СЛУЖБАТА ЗА ДРЖАВНА БЕЗБЕДНОСТ ВО СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА	129
Паре ЗАРЕВСКА ПРИКАЗ НА ПУБЛИКАЦИЈАТА КЕРАМИЧКАТА УМЕТНОСТ ОД ВИЗАНТИСКИ СЕРЕС	143
Габриела ТОПУЗОВСКА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА НА БОЛОЊСКИОТ ПРОЦЕС НА МЕДИЦИНСКИОТ ФАКУЛТЕТ ВО СКОПЈЕ	153
Angelina POPOVSKA NEGLECTING...	163
IN MEMORIAM Драгица Симоска	169
Никола Ивановски	171
Ристо Палигора	173

**Почитувани читатели,
Почитувани колеги,**

Пред нас е новото издание на „Зборник на трудови“ кое како и години наназад така и овој пат ќе понуди автентични материјали и нови сознанија од областа на историјата, заштитата и презентацијата на движното и недвижното културно наследство, како и од музеологија, етнологија, фолклористика, археологија, историја на уметноста, епиграфика....

Како дел од издавачката дејност на Националната установа Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Битола оваа едиција претставува стручно и научно списание кое е интересно четиво како за стручната така и за пошироката јавност. Во него се поместени трудови на наши колеги од редот на вработени во оваа институција, но и трудови на колеги кои работат во различни сфери во културните и научните институции ширум републиката.

Традиционално „Зборникот на трудови“ го носи зачуваното графичко решение на корицата како препознатлив печат на ова издание, додека во самата едиција ќе ги најдете поместени и инструкциите за авторите, со цел да информираме за тоа како треба технички да се подготвуваат статиите за да го заслужат своето место во некој иден ваков број.

Како и секое претходно, и ова издание го испраќа својот апел до сите колеги и научни работници и во иднина да се пријавуваат со свои стручни и научни трудови до редакцискиот одбор со цел истите да бидат презентирани во јавноста. Престедателот и техничкиот секретар на овој одбор во текот на целата година стојат на располагање за прифаќање на трудови, но и за секаква асистенција во врска со аплицирањето за учество во Зборникот.

Претседател на Редакцискиот одбор

Енгин Насух

в.д.Директор

д – р Мери Стојанова

Д-р Александар ЛИТОВСКИ,*

ПРИЛОГ ЗА ЖИВОТОТ И ДЕЛОТО НА СТЕВО ХРИСТОВСКИ–ПАТАКО, ВРЗ ОСНОВА НА СПОМЕНИТЕ НА ДИМИТАР ДИМИТРОВСКИ

***Апстракт:** Статијата се темели на изворен материјал - сеќавања за битолскиот првоборец Стево Христовски–Патако. Авторот на сеќавањата е Димитар Димитровски. Статијата се обидува преку објаснување и пополнување на непрецизностите и недореченостите во врска со историската фактографија, да направи прилог за животот и делото на Стево Христовски–Патако.*

***Клучни зборови:** Битола, антифашистичка борба, Стево Христовски–Патако, Димитар Димитровски.*

Спомените на Димитар Димитровски¹ за еден од најзначајните антифашистички борци од Битола, Стево Христовски–Патако, претставуваат вреден извор за стекнување нови сознанија, не само за самиот револуционер, туку и за дел од неговите соборци, како и за функционирањето на антиокупаторското комунистичко движење во Битола и Битолско. Секако, бидејќи личните сеќавања, по правило, секогаш се второстепен извор за историографска реконструкција, потребно е да се објаснат и прецизираат некои од изнесените историски податоци низ сеќавањата на Димитар Димитровски.²

Најнапред, добро е да се има предвид дека Димитар Димитровски „писмените сеќавања“ ги подготвил во 2007 г. на барање на битолскиот историчар Ѓорѓи Димовски-Цолев, кој имал намера да изработи монографија за Стево Христовски–Патако.³ Тоа значи дека е поминат голем временски период од самите настани до запишувањето на меморираното за нив, што, исто така, обврзува непрецизностите историографски да се објаснат и пополнат. Во

* Александар Литовски, вонреден професор, виш научен соработник во ЈНУ Институт за национална историја-Скопје, e-mail: acelitobitola@gmail.com.

¹ Димитар Димитровски е роден во Битола на 18 август 1933 година. Основно училиште заврши во Битола, прогимназија во Охрид, средно техничко училиште и архитектонски факултет во Скопје. Вработен во Заводот за урбанизам – Битола во 1963 година, од каде се пензионира во 1997 година. Директор во Заводот за заштита на спомениците на културата, природните реткости и Музеј – Битола во периодот 1975–1980 година. Од 1991 до 1994 година пратеник во Собранието на Република Македонија. Пишува и публикува повеќе написи од областа на урбанизмот и заштитата на спомениците на културата, како и за разни културни настани, особено од ликовната уметност.

² Прилог бр. 1: фотографија од Димитар Димитровски.

³ Прилог бр. 2: фотографија од Стево Христовски–Патако.

пропратното писмо⁴ на Димитар Димитровски, кое го достави заедно со „Секавањата“ до Ѓорѓи Димовски-Цолев во 2007 година, стои:

„До проф. Ѓорѓи Димовски-Цолев

Почитуван пријателе,

Деновиве размислував за нашиот разговор во една летна приквечерина во 2006 година, на клупата на Широк Сокак. Тогаш ми кажа за твојата намера да напишеш монографија за првоборецот Стевче Христовски-Патако. Па, со оглед дека јас бев член на неговото потесно семејство, ми предложи усно или писмено да изнесам некои од моите секавања за него. Но, поради проблемите што ги имав со својот вид во тоа време, тоа го оставив за подоцна. Па, еве деновиве пристапив кон конципирање на некои мои по малку избледени секавања, што е разбирливо ако се има предвид дека се работи за временски период од пред 60 години, односно за време на моето детство до 10 - годишна возраст. Ако се земе во обзир и мојата сегашна 74 - годишна возраст, тогаш е разбирливо што многу од тогашните настани и личности се подзаборавени. Кон ова оди и фактот што од семејни причини се отселивме од Битола кога имав 13 години, а се вратив повторно во градот на 27 години.

Но ценејќи ја твојата благородна намера да се отргне од заборавот на времето една личност, која, борејќи се предано за остварување на своите идеали за слобода и подобар живот на сите луѓе, го положи и својот сопствен живот, и јас се одлучив да ти ги доставам моите секавања од тоа време, толку и такви како што останале запаметени. Притоа, оставам полна слобода да ги земеш само оние за кои сметаш дека се релевантни за монографијата, па дури и тие да бидат корегирани или дополнети, доколку не е издржана нивната објективност и точност.

Со искрена почит, Димитар Димитровски

Битола, јуни 2007“⁵

Според достапните податоци, за биографијата на Стево Христовски-Патако, се знае дека тој е роден во Битола на 4 јануари 1921 г. Уште пред Втората светска војна станал член на Комунистичката партија на Југославија (КПЈ) во Македонија и се истакнал со својата активност во редовите на прогресивното македонско националноослободително и работничко движење во Битола. Од ноември 1941 г., редакторите на пишуваниот орган на МК на КПЈ за Битола, Стив Наумов и Љупчо Арсов, го ангажираа, заедно со Томаки Димитровски, како соработник во подготовката на радиовестите за илегалниот весник „Билтен“.

⁴ Прилог бр. 3.

⁵ Сите материјали од Димитар Димитровски на крајот од статијата се приложуваат во факсимил како Прилог бр. 4.

Во 1942 г. стана член на Месниот комитет на КПЈ за Битола и во него не само што е одговорен за младината и СКОЈ, туку го организира и функционирањето на партиската техника. Иако константно работи под исклучително тешки и неповолни услови, партиската техника и целиот сектор за агитација и пропаганда (АГИТПРОП) постигнува значајни резултати во информирање на населението за развојот на НОАВМ и злосторствата на бугарскиот фашистички окупатор.⁶

Всушност, од летото 1942 г., Стеван Христовски-Патако е член на новоформираниот секретаријат на СКОЈ во Битолската гимназија во кој, покрај него, влегуваа: Павле Ивановски и Цвета Чаловска. Во октомври 1942 г.е создадено и Биро на СКОЈ за сите средни училишта во градот со секретар Стево Патако, а членови Илија Андреевски и Ѓорѓи Топаловски. Само малку подоцна во ова биро се и Ратка Бакалинова и Јанку Влаху-Пијо. Месниот комитет (МК) на југословенската младинска комунистичка организација СКОЈ во Битола со секретар Стево Патако е особено успешен во организирањето на младината, која учи во Битолската гимназија. Всушност, СКОЈ во Битола и Битолско е присутен во сите средини: во училиштата, во работилниците, меѓу занаетчиите, во селото... МК на СКОЈ работи преку две организациони јадра – едното за работничката, а другото за училишната младина. Со јадрот за работничката младина раководи Павле Ивановски, а со училишната младина раководи Стеван Христовски-Патако.⁷ Овој состав на МК работел сè до апсењето на Стево Патако.⁸

Од оперативните работи кои ги извршува во есента 1942 г., забележано е дека Стево Патако во септември 1942 г., на инструкторите на ПК КПЈ за Македонија Страхил Бегинов и Никола Кирков, им го обезбеди за престојот станот на ученикот Димко Кочински, во кој стан тие се сместени до крајот на 1942 г. и успешно ги извршуваа партиските задачи за организирање вооружен и невооружен отпор против бугарските фашистички власти.⁹ Покрај тоа, во овој период, преку браќата Димови, кои се печатари и преку Димко Кочински, Стево Патако обезбеди и букви за весникот „Народен глас“, а раководи и со диверзантската група што таа есен токму тој ја формира од истакнати младинци како Павле Ивановски, Цвета Чаловска, Томе Поповски и Ѓорѓи Тапанџиоски.¹⁰

⁶ Јован Кочанковски, Битола и Битолско во Народноослободителната и антифашистичка војна во Македонија 1941-1945, кн. 1, Битола, 281, 461.

⁷ Исто, 281, 457.

⁸ Исто, 188.; Милош. Константинов, СКОЈ; гимназија Битола 1941-1944, Битола 1962, 15, 55. Во мемоарскиот прилог на Ѓорѓи Тапанџиоски, Гимназијата во Битола како извор за регрутирање на скоевци, Зборник: Битола и Битолско во НОВ 1941 и 1942 година, Битола, 1978, 118-119, стои дека овој орган е формиран „крајот на јули или почетокот на август 1942 година“.

⁹ Страхил Бегинов, Документационо одделение на Институтот за национална историја Сл. IV 807, 95-96.

¹⁰ Ѓ. Тапанџиоски, цит. прилог, Зборник: Битола и Битолско во НОВ 1941 и 1942..., 126.

Истовремено со овие ангажмани и активности, Стеван Христовски-Патако е член и на Окружниот комитет на КПЈ за Битола, а учествува во редактирањето и дистрибуцијата на битолскиот илегален партиски весник „Народен глас“.¹¹ Бугарската окупаторска фашистичка полиција кон крајот на 1942 г. го уапси, и откако не успеа да изнуди никакво признание со жестоките физички тортури во битолскиот истражен затвор, го интернира во Кавала, во Егејскиот дел на Македонија.¹²

Пролетта 1943 г., заради нови испитувања бугарската полиција стражарно го спроведува за Битола, но при пристигнувањето на возот на железничката станица „Даме Груев“, што е на десетина километри од Битола, тој му побегна на полицаецот којшто го спроведуваше. По ова илегално се префрли во градот и откако се поврза со партиската организација, беше засолнат во куќата на ученикот Јован Лалев-Алкаро. Иако илегалец по кој интензивно трага бугарската полиција, веднаш ги продолжи активностите за потребите на Партијата и антифашистичкото движење.¹³ На 28 јули 1943 г. е откриен и во една од „најорганизираните блокади“ е обиколен од бугарската полиција. Бестрашно вооружено им се спротистави на многубројните полициски сили, но откако увиде дека борбата е осудена на неуспех, со последниот куршум се самоуби и не дозволи да биде жив заробен.¹⁴

Во натамошното излагање, само со неопходните правописни корекции и со одредени објаснувања и појаснувања кои се соодветно нотирани како моја белешка (т.е. б.м.), ги предавам мемоарските забелешки на Димитар Димитровски за славниот битолски првоборец и неговата работа.

Димитар Димитровски, СЕЌАВАЊА ЗА СТЕВАН ХРИСТОВСКИ-ПАТАКО

Семејство:

Стевче Христовски-Патако и неговиот помлад брат Ристо Христовски-Цуцо, биле двата сина на Фанија и нејзиниот прв сопруг (кој мислам дека се викаше Пецо).¹⁵ По смртта на својот сопруг, Фанија се премажила за Трифун Златевски¹⁶ и од тој момент поголемиот син Стевче премина да живее кај

¹¹ Ј. Кочанковски, н.д., 374-375.

¹² Исто, 222. Милош Константинов пишува дека Стеван Христовски-Патако е уапсен во февруари 1943 г., како место на интернација најпрво го одредува политичкиот логор Крстопол, а потоа градот Кавала. М. Константинов, н.д., 55.

¹³ М. Константинов, н.д., 54-56.

¹⁴ Исто, 55-56.; Ј. Кочанковски, н.д., 461, 463.

¹⁵ Во неколку фусноти Димитар Димитровски прави појаснувања за сопствените податоци. Во првата фуснота, поставена на ова место стои: „Претпоставувам дека има доволно публикувани биографски податоци па затоа избегнувам повторувања и датирани настани.“

¹⁶ Фуснота на Д. Димитровски: „Трифун и неговиот брат Александар се дојдени во Битола од градот Воден (Егејска Македонија). Трифун изградил кука на аголот на денешните улици

својата баба Ленка (мајката на Фанија) и дедото Мијал. Во тоа семејство беше и нивниот законски усвоен син Коста (мојот татко), кој подоцна се ожени со Марија (мојата мајка), а од 1933 година, со моето раѓање и јас постанав член на тоа семејство. Тоа беше семејството во кое ги живееше своите гимназиски и студентски години Стевче Патако, сè до неговата трагична смрт.

Куќа:

Куќата во која живееше Стевче (денес на ул. Никола Тесла бр. 70) била изградена во почетокот на 20 век, од браќата Васил, Јован и Мијал, тогаш дојдени во градот од село Граешница, Битолско. Куќата не била физички поделена, така во 12-те станбени простории (на катот, мезанинот и приземјето) живееле, покрај семејството на Мијал, и семејствата на двата негови брата: на братот Јован со неговата сопруга Петра и синот Панде (подоцна оженет за Нада) и синот Ѓорги (со неговата сопруга Стевка) и братот Васил (кој замина на печалба во Америка и повеќе не се вратил дома) со неговата сопруга „Василица“, ќерката Домна (со сопругот Нико Киријаку) и синот Томаќи Димитровски.¹⁷ Тоа беше поширокото семејно опкружување на Стевче во куќата во која живееше. Откако почина мојот дедо Мијал и мојот татко Коста замина на печалба во Америка (каде бргу се разболе и почина), Стевче стана „најстарата машка глава“ во нашето семејство. Со него ја делевме дневната соба во приземјето и спалната соба на катот.

Поради својата масивна градба и централната местоположба во градот, за време на окупацијата (1941-1944) бугарската локална власт имаше

„Стив Наумов“ и „Стевче Патако“. Во бракот со Фанија добиле три сина: Никола, Александар и Златко, кои се полубраќа на Стевче и Ристо.“

¹⁷ Фуснота на Д. Димитровски: Томаќи му беше братучед и врник на Стевче и тие во истата куќа живеја како браќа. Двајцата беа партиски организирани уште за време на гимназиските денови. Како и Стевче и Томаќи беше затворен и осуден (не се секавам на пресудата), а затворската казна ја издржувал во Идризово. Таму од политичките затвореници е избран за секретар на партиската организација. Непосредно пред ослободувањето, при бегството на политичките затвореници од затворот (1944 година), најдувајќи се на чело на колоната затвореници (висок, маркантен, во бела кошула) тој падна смртно погоден од куршум на една случајна заседа од бугарската војска (или полиција?).“ Генерално погледнато, овие податоци кои ги дава Д. Димитровски за Томе (Томаќи) Димитровски се точни. Може да се дополни со следното: Роден е на 1 септември 1922 г. во Битола. Уште како ученик во Битолската гимназија во предвоениот период е припадник на југословенската младинска комунистичка организација СКОЈ. Се запиша на Правниот факултет во Белград, Србија, но откако е окупирана Македонија, во април 1941 г. се врати во родниот град. Тој е меѓу најактивните дејци во организирањето на антиокупаторска и антифашистичка борба. Во април 1942 г. стана борец на Првиот битолски партизански одред „Пелистер“. Во септември 1943 г. стана член на првиот Народноослободителен комитет (НОК) во Битола, кој, всушност, е првиот орган на новата македонска власт во градот. Бил откриен и уапсен од бугарската окупаторска полиција, а потоа е осуден на доживотен затвор. Казната ја издржува во затворот во Идризово, Скопско. По бегството на политичките затвореници од затворот, во август 1944 г. стана борец во Третата македонска бригада. Загина во борбите на оваа единица со бугарските војски на 28 август 1944 г., кај селото Морани, Скопско. Беа, загинаа, останаа; спомен книга на загиналите борци од НОВ и жртвите на фашизмот - Скопје, Скопје, 1969, 50.

ангажирано две станбени простории „квартири“ за потребите на своите службеници, во кои се менуваа повеќе станари во тој период. Куќата имаше заграден двор со околните згради од сите четири страни, но и можност преку малите капицици или преку оградните сидови да се преминува од дворот во соседните дворови и излегува на други улици (денес ул: „Маркс и Енгелс“ и ул.„Елпида Караманди“). Тоа се покажа како многу значаен фактор за скривање на илегалци или за одржување на партиски состаноци дури и во услови кога нашата куќа беше изложена на перманентен надзор (кој кога влегува и излегува) од страна на дискретно затскриените агенти на бугарската полиција. Можноста за брза евакуација од нашата куќа на други улици, беше можда решавачки фактор за честите партиски состаноци во неа.¹⁸

Партиска активност:

Дека Стевче заедно со Томаќи се партиски организирани знаевме сите домашни во куќата, уште за времето на Кралството на СХС. Но нивните активности се засилија пред и за време на Втората светска војна, со идењето на бугарскиот окупатор кога и посетите на нивните другари истомисленици зачестија во нашата куќа.¹⁹ Меѓу честите посетители во нашата куќа беа: Илија Топаловски, Андон Попандонов, Боро Милјовски, Анести Пановски, Јосиф и Кице Свончаро, Димче Кепевски, Јорго Ристевски-Манџуро и неговиот брат Томе-Ширли, Коле-Млекаро... и др. како и нивни другари од еврејската заедница во Битола. Меѓу поретките посетители во нашата куќа беа: Стив Наумов, Елпида Караманди, Драга Чаловска, Мица Попандонова, Десанка Доти... Пред бугарската окупација чест гостин во нашата куќа беше Зоран Пјаниќ, со кого Стевче често играше шах на шаховската табла која заедно со партиското радио своевременно му беа предадени на СЗБ од НОВ во Битола.

Партиската активност на Стевче (колку што јас знам) беше насочена, главно, на работа со градската и школската младина, а се одвиваше на илегални состаноци по куќи, во шаховскиот клуб (каде беше чест посетител), на разни спортски или масовни приредби, како и излети во природа. Се сеќавам на една таква спортска приредба во еврејскиот дел на градот, каде официјално објавениот натпревар во пинг-понг со еврејските младинци беше искористен за гласна агитација против окупаторот и експлоатацискиот систем на тогашното општество.

¹⁸ Фуснота на Д. Димитровски: „Паметам неколку случаи (еднаш со Томаќи и три пати со илегалци со префрлање преку оградни сидови или преку капицикот од соседната куќа на баба Спаса (подоцна на Врбица) се префрлале во дворните места на другите куќи, излегувајќи на други улици.“

¹⁹ Фуснота на Д. Димитровски: „Додека за време на првата Југославија (Кралството на СХС) нивните активности беа насочени против постојниот политички и експлоататорски систем, за време на бугарската окупација се проширија и против новите поробувачи и нивната фашистичка идеологија. Со особена еуфорија беше дочекана веста дека хитлерова Германија му објави војна на Советскиот Сојуз, сметајќи дека „Големата мечка“ е непобедива и дека тоа ќе придонесе и за нашата победа.“

За партиски состаноци во нашата кука често се користеа верски и државни празници, како оправдан мотив што на едно место се берат повеќе луѓе. Во такви собири се претвораа и имендените и родендените на Стевче и Томаки. Се сеќавам на еден од тие собири, кога пред почетокот на состанокот ме качија на маса да ја изрецитирам стихотворбата од Венко Марковски „Огинот“, по кое со аплаузот како награда добив и овална значка со ликот на Гоце Делчев, која повеќето од присутните ја носеа на задната страна од реверот.²⁰ Се сеќавам и на еден состанок, кога корпулентниот Стив Наумов седна на писачкото биро (на кое средниот дел беше од штица обложена со зелена чоја и пропадна под неговата тежина, на кое сите се смееја. Се сеќавам и на песните кои се пееја на таквите состаноци, меѓу кои беа: „Билечанка“, „Буди се исток и запад“, „Жив е тој жив е...“, „Волга Волга“, „Сибир, сибир“, „Полина еј полина“, „Миле Поп Јорданов“ и др.

Покрај другите активности, Стевче беше задолжен секоја вечер на партиското радио (кое работеше на струја и батерии) да ги слуша вестите на забранетите радиостаници во тоа време и да прави белешки, кои подоцна се печатеа на партиските билтени и летоци. Се сеќавам и на една комична ситуација, кога мојата баба, без да знае дека чадорот за дожд (закачен на закачалка) е полн со партиски летоци, го зела и отворајќи го пред излезната порта, сите летоци се истурија на плочите во ходникот. Цела среќа што не го отворила надвор на улица.

Со оглед дека нашата кука беше под присмотра на полицијата, за дистрибуција на неговите белешки (како и други партиски материјали) се користеа разни канали. Па така, во неколку наврати и мојата школска торбаранец беше искористена за поштенско сандаче, во кое меѓу школските книги и тетратки беа скривани и разни конспиративни материјали кои јас, со ранецот на рамо, ги пренесував на посочените места, а најчесто до мојата тетка Фанија, наменети за Цуцо. (Притоа се мислеше дека нема да биде сомнителна за претрес школската торба на еден 8 - годишен ученик). Кои

²⁰ Илинденските традиции во рамките на македонското комунистичко движење беа исклучително интензивно вградени. Всушност, од увидот во целата документација зачувана од македонското националноослободително комунистичко движење може јасно да се констатира оти неговите припадници имале самоубедување дека се наследници на илинденските борци, а дека борбата што ја водат претставува „втор Илинден“. Македонската историографија често се наврала за да ја истражувала таа тема, а, како пример, може да се посочат и следните научни трудови: Михајло Апостолски и Галена Куцуловка, Одгласот на револуционерните традиции во НОБ, Скопје, 1968, 32.; Вера Весковиќ-Вангели, Илинденската кауза за државност – еден од факторите за општонародно востание во Народноослободителната војна на Македонија, Зборник: Македонската историска наука: достигнувања и проблеми, Скопје, 2001, 285.; Владо Ивановски, Крушевската република низ документацијата на НОВ и народната револуција во Македонија, списание „Историја“, XV/2, Скопје, 1979, 117-130. Впрочем, многубројните материјали од научните собири за Илинденското востание одржани во периодот 1976-1982 г. во Крушево и печатени под името „Прилози за Илинден“, сосема добро ја илустрираат оваа тенденција во македонската историографија.

станици ги слушаше Стевче навечер не би можел да кажам, но знам дека со радиото во заедничката спална соба секоја вечер заспивав со гласот на Радио Москва и звуците на Интернационалата.

Се разбира дека сета активност на Стевче и Томаќи се одвиваше со голема претпазливост, затоа што нашата куќа беше изложена на перманентно надгледување. Притоа, парадоксално беше тоа што во извесен период како станари во двете ангажирани „квартири“ на катот беа сместени началникот на моторизираната полиција (кој инсистираше да објасни дека нема врска со полицијата надлежна за прогон, арестување, сослушување и затворање на политичките затвореници), а во поголемата соба со балкон на улицата, беше сместен судија на Воениот суд во Битола. За разлика од другите претставници на окупаторската (власт-б.м.) овие двајца беа културни и многу коректни во однесувањето со нас. И пред заминувањето од Битола, началникот со загонетна насмевка изјави: „Немојте да мислите че аз не знаја какво се случва тука“, а судијата на Воениот суд во една прилика на мојата мајка и кажа: „Ние се трудиме смртната казна да ја замениме со 101 година затвор, затоа што со тоа се спасува животот на затвореникот, а во затвор и така нема да остане долго. (Веројатно алудирајќи дека брзо ќе заврши Втората светска војна). Навистина тие беа поинакви претставници на бугарската власт, каков што беше и воениот обавештаец Борис, кој се всели по заминувањето на двата претходни станари и тоа како обичен војник, а имаше, инаку, чин капетан. Тој беше интелектуалец кој говореше течно француски и германски јазик. Не знам во каква тајна служба работеше, но знам дека работеше против фашистичка Германија, особено по смртта (убиството) на цар Борис, кога почна да се движи во цивилна облека.

За разлика од овие три случаи, останатите агенти и полицајци кои насилно влегуваа во нашата куќа при блокади и претреси беа многу брутални и свирепи во однесувањето со нас, пцуејќи на секој втор збор со „мамката мрсна“. Се сеќавам на еден случај кога еден од агентите, незадоволен од одговорите на мојата баба, ја фати со двете раце за раменици туркајќи ја кон завојните дрвени скали со цел да се струполи надолу. Но, за среќа, баба ми падна испружена пред првата скала и остана таму да лежи тешко изудрена. А за односот на бугарската полиција во затворите, Стевче по неговото затворање и сверско биење за да признае нешто, изјави дека никогаш повеќе нема да дозволи да падне жив во рацете на полицијата. И тоа подоцна го направи!

Додека беше во затвор, комуникацијата со Стевче беше отежната и, главно, сведена во деновите одредени од полицијата „за свиждање“ кои се одвиваа во затворска просторија со задолжително присуство на полицаец. Но ние се снајдувавме и поинаку, па во дрвената дршка од рачникот (со кој често му носевме храна) ќе скриевме завиткана тенка хартија испишана со некаква порака. На ист начин добивавме и повратни одговори.

Според своите карактерни особини Стевче, за разлика од темпераментниот и елоквентен Томаќи, беше мирен и тих човек, но со голема

енергија и цврстина во спроведувањето на поставените задачи од Партијата, во која силно и безгранично веруваше. Стевче и Томаки беа идеалисти, кои со занес веруваа во своите идеали што беа засновани врз слоганот од Големата француска револуција „Слобода, братство, еднаквост“, како и на прокламираните насоки од Октомвриската револуција во Русија. За својот идеализам често го цитираа српскиот поет Јован Јовановиќ-Змај, со една негова стихотворба за силата и крилјата што ги даваат идеалите и пустотијата на животот без нив. Тие не се бореа за себе, туку за подобар и поправеден живот на другите луѓе кои беа бездушно експлоатирани, обесправени и понижени како човечки суштества. Во таа борба тие ги заложиле и своите животи. А кога од денешна дистанца размислувам за нивното сфаќање на комунизмот, констатирам дека тие, иако сите атеисти, спроведуваа некој вид комунизам од христијанска провениенција. Впрочем, кога мојата баба Ленка ги караше оти не веруваат во Бога и не одат во црква, Стевче и одговараше: „Мори бабо, и ако не одиме во црква ние веруваме во учењето на Ристос, оти тој беше комунист како нас“. А на другите им велеше дека учењето на Христос за нов подобар свет на луѓето е исто како и нашето, со разлика во патот на неговото остварување: „Кај Христос со проповед, молитви и трпение, а кај нас со револуција“. Тие не веруваа во Христос како син на Бога, но го признаваа како народен водач кој во своите проповеди се залагаше за слобода, социјална правда и еднаквост меѓу луѓето, во хумана заедница која ќе им обезбеди подобар живот на сите. Но тие се бореа тоа да се оствари на земјата, а не на небото.

Па не само декларативно, туку и во секојдневниот живот Стевче постапуваше како ортодоксен христијанин, делејќи буквално сè со своите посиромашни другари. Така еднаш среде зима ги даде своите нови зимски високи чевли „гојзерици“ (на некој другар што требало да замине во планина); друг пат го даде својот зимски џемпер (што мојата мајка му го исплете); трет пат ги даде своите волнени чорапи (што му ги исплете мојата баба); ги даде во друга прилика шалот и плетените ракавици... А огорчено реагираше на предлогот на бабата, од помошта во храна (која од разни страни се собираше во нашата кука) за партизаните, да земе малку шеќер за да му свари чај за неговото воспалено грло, оти нашите купони за храна за тој месец беа потрошени. Но, Стевче толку многу се налути од тој предлог што направи голема кавга со бабата.

Стевче читаше многу книги и како гимназист и како студент и тоа од разни жанрови (белетристика, публицистика, историски романи, но и таканаречена „забранета литература“). За некои наслови и денес се сеќавам, како „Мајка“ од Горки, „Како се калеше челикот“, „Гвоздена пета“ (од Џек Лондон-б.м.), „Мартин Идн“ (од Џек Лондон-б.м.)... Колку што ми е мене познато од неговата библиотека не остана ништо, затоа што повеќето „забранети книги“ беа конфискувани од полицијата при изненадните претреси, а другите се веројатно раздадени на другарите, роднини и пријатели.

За својата кауза Стевче и Томаки се трудеа да придобијат што повеќе луѓе, објаснувајќи им ги програмските цели на Партијата во кои, покрај борбата за политичка слобода и социјална правда, се појаснуваше визијата за создавањето на една Балканска федерација на братски равноправни држави и народи. Но, пред сè, агитираа за потребата од заедничка борба против фашистичката коалиција, што стана мото во нивниот меѓусебен поздрав: „Смрт на фашизмот-слобода на народот“! Така, во почетокот сомничаво, подоцна им се придружи и нашиот роднина (негов и мој тетин) Стево Врбица, кој откако заминав в планина со партизаните (како поранешен резервен офицер) беше поставен за командант на една партизанска единица. Тогаш беа водени разговори со пребежаните белогардејци за време на Октомвриската револуција во Русија. Мислам дека беше постигната само согласност да не влезат во „Доброволниот одред“, што фашистичките сили намераваја да го испратат на „Источниот фронт“ во борба против „Црвената армија“. Тогаш ја слушнав изјавата на мојот подалечен тетин Николај Оболенски (Белогардеец со благородничко потекло) дека без разлика на тешкото минато тој нема никогаш да крене рака на своите руски браќа. Пред овие разговори Томаки успешно агитираше меѓу своите роднини, па партиски ги организира своите браќеди од семејството Бакалинови (Цветка, Васка и Ристо), а беше во тесна врска со семејството на аптекарот Акил Чаловски (чии деца беа организирани уште во гимназиските клупи. Помалиот брат на Стевче, Ристо Христовски-Цуцо, кој живееше во семејството на својата мајка, беше даден да изучува кондурациски занает, па затоа неговата партиска работа, главно, се одвиваше во тој еснаф.

За партиската активност на Стевче има објавени материјали, па јас не би сакал да се служам со цитати што се веќе познати и затоа останувам во бележење само на моите сеќавања.

Студии, затвор, интернација

По завршување на гимназијата, Стевче се запиша на Правниот факултет во Софија. За време на студиите контактите со него беа проретчени, па немам (или сум заборавил) некакви информации во врска со неговата работа и живот. Знам само дека во тоа време стажираше во една адвокатска канцеларија покрај реката Драгор, непосредно до Ленски Мост. Тогаш во една голема, партиска провала²¹ беа затворени многу активни членови на Партијата, меѓу, кои и Стевче.²² Во затворот, и покрај големата психичка и физичка тортура и сверското мачење од страна на иследните органи Стевче

²¹ Фуснота на Д. Димитровски: „За оваа партиска провала знам дека е доста пишувано и објавено од страна на поединци, па може да се најдат материјали во Историскиот архив или во библиотеката на СЗБ од НОАВМ-Битола.“

²² Всушност, се работи за т.н. Априлска провала, која започнала на почетокот на април 1942 г. со апсењето на Томе Спасовски-Ѓуш, кој ги извршил првите предавства, а потоа се ширела со апсења и предавства од други активисти на антифашистичкото движење. Меѓу нив и Стево Патакот. Јован Кочанковски, Битола и Битолско во Народноослободителната и антифашистичка војна во Македонија 1941-1945, кн. 1, Битола, 2010, 287-288.

ништо не призна. Но, сепак, беше осуден и интерниран во логорот за политички затвореници во градот Ксанти (Егејска Македонија), кој тогаш беше под управа на Бугарија. По извесно време поминато во логорот доби позив да дојде во Битола на ново дополнително сослушување од страна на полицијата, што се должеше на исказот на еден политички затвореник (веројатно изложен на страшни измачувања), дека Стевче е еден од организаторите на Покретот во градот. Така Стевче, во придружба на еден полицаец, со посебен вагон во возот, пристигна од Ксанти во Битола.

Бегство и самоубиство

Поведението на Стевче во возот беше примерно, така што полицаецот се стекна со убедување дека спроведува многу мирен и тих човек кој во полицијата ќе ја докаже својата невиност, па затоа и не помислуваше дека затвореникот ќе сака да избега. А токму тоа и се случи кога возот застана на станицата во Битола. Откога слегоја од возот, Стевче го замоли, полицаецот да оди во станичниот клозет поради појавена болка во колкот. Без да се посомнева, полицаецот го однесол до клозетот, застанувајќи да стражари пред вратата. Но Стевче го искористил моментот и од високо поставениот мал прозор што бил од другата страна на клозетот, се префрлил преку него и излегол на железничките колосеци, од каде преку полето исчезнал во непознат правец. Откако полицаецот сфатил што се случило и дал знак за тревога во дежурната служба на станицата, станала една невидена бркотница во потрага по избеганиот затвореник. По неполн час од бегството на Стевче, полицијата спроведе блокада на нашата улица и детален претрес во куќата. Избезумените агенти и униформирани полицајци просто беа побеснети во нивното однесување кон нас, барајќи информации „Каде го криете бандитот“? А од кога го истражија секој агол во куќата и се урверија дека Стевче, сепак, не е дома, заминаа оставајќи нè нас во една радосна загриженост и неизвесност.

Од други извори подовна дознавме (доста магловито) како Стевче прво се засолнал во некое полско село, од каде нокно време се префрлил во градот, поврзувајќи се со некои партиски другари кои требаше да му обезбедат врска за да оди во планина. И така, чекајќи ја врската, заедно со својот партиски другар Боро Милјовски еден ден се нашле опколени од полицијата во куќата пред која денес стои споменик посветен на Стевче Патако и Вангел Мајоро: (двата првоборци беа членови на Месниот комитет на КПМ и загина на местото: Вангел Мајоро во 1942 г. а Стевче Патако во 1943 г.)

Куќата во која загина Стевче денес е видоизменета, како и тогаш високиот ограден сид на дворот. Информациите за трагичниот настан ги добивме од повеќе извори, од кои можевме да заклучиме како се одвивале настаните. Со цел да се пробие од полициската блокада, Боро се одлучил да избега од куќата прескокнувајќи го високиот вграден сид на дворот. Но при паѓањето од сидот на улица ја скршил ногата и бил опколен и фатен од полицијата. Стевче останал внатре во куќата. Откако видел дека ситуацијата е

безнадежна, соочувајќи се со алтернативата да се предаде или да се самоубие, го избрал второто, откако веројатно се потсетил на неговото сверско мачење при последното испитување во бугарскиот затвор и неговата цврста одлука: Никогаш повеќе жив во рацете на бугарската полиција! Тоа и го направи пред да се слушне истрелот од малиот пиштол (марка „берета“) се слушнала песна, по кое паднал Стевче на подот пронижан од куршумот во својата уста. Така е најдено мртвото тело на Стевче од страна на полицијата.²³

Не се сеќавам после колку време ни го предадоа мртвото тело на Стевче, за да го погребиме. Но се сеќавам на полициското присуство на нашата улица и дома. Со тоа требаше да се обезбеди контрола на лицата кои идеа да го изразат своето сочувство на семејството, како и евентуални политички провокации од страна на некој посетител. Но атмосферата околу мртовечкиот ковчег беше таква како што веројатно би посакале Стевче и Томаќи.²⁴ Во нема и свечена тишина, без тажачки и плачење, со стегнато срце и усти, низ просолзените очи на присутните, со воздржана и неискажана болка му е оадана последна почит на човекот и херој. Тоа беше само во еден момент кратко прекинатото со возбудените зборови на еден негов партиски другар, што требаа да значат почит и порака до покојниот.

Погребот беше извршен следниот ден во семејните Буковски гробишта, а подоцна (по ослободувањето) посмртните останки се пренесени на Партизанските гробишта во Битола.

Наместо епитаф:

Од трагичниот крај на животот на Стевче Христовски-Патако (1943 година) до денес извршени се драматични промени во политичката карта на светот и во животот. Тоа се случи и кај нас. Притоа е извршено (и уште се врши) преоценување на историјата. Меѓутоа, за жал, не секогаш се земале предвид пошироките историски и политички околности во тоа време. Западните европски држави имаат почит кон својата историја, каква таа и да била. Така Франција и светот ја слави Големата француска револуција од 1789 година и покрај тоа што под гилотината паднале многу глави, па дури и на водачите на револуцијата. Неоспорна вистина е дека и во развојниот пат на нашата државност имало доста проблематични настани. Но, одредените

²³ Фуснота на Д. Димитровски: „Моите сознанија за бегството на Стевче од станица и неговото самоубиство, се засновани на разни кажувања од страна на полицијата и поединци, кои често прераскажуваа она што и самите го слушнале. Такашто не знам дали има вистински веродостојни информации за тие настани: Како се најде Стевче и Боро во куќата во која се самоуби; од кого разбра бугарската полиција дека таму се кријат илегалци; што се случи со лицето што ги предаде... и слично. Во едно само немам сомнение знаејќи го Стевче, дека песната што била слушната пред неговиот фатален истрел била „Интернационалата!“

²⁴ Фуснота на Д. Димитровски: „За време на состаноците со другарите во нашата куќа, многу често се пееше и песната (стикотворба од Христо Ботев) за Хаџи Димитар: „Жив е тој, жив е...“ Во таа песна се споменува дека кој ќе падне во бој за слобода - тој не умира.. А нивните коментари беа дека за таквите борци не треба да се плаче, туку исправено и достоинствено да се гледа напред. Хероите така треба да се испраќаат.“

наметнати решенија кои излегувале од моралните кодекси на животот, не треба да ги бараме кај тие кои искрено и непоколебливо верувајќи во своите идеали за слобода и подобар живот на сите луѓе, ги дадоа и своите животи. Не смее да се заборава дека врз нивните коски е изграден темелот на нашата држава — АСНОМ!

А за можеби утопискиот идеал на паднатите херои ќе се послужам со парафраза на една изјава на нашиот познат писател Коле Чашуле, дадена на еден новинар (кога за време на поранешната СФРЈ беше амбасадор во една од земјите на Јужна Америка). На прашањето на новинарот: „Дали сте Вие запознати со гулазите во СССР за времето на Сталин и дали сте сè уште комунист? Чашуле му одговорил со контра прашање: „А дали Вие сте слушнале за папите Борџија, за Инквизицијата, за прогоните на Евреите, за верските војни...дали сте сè уште католик“? Идеите на христијанството не можат да се отфрлат поради папските злоупотреби, како и идеите на социјализмот и комуниамот.

Поради истите и искрени идеали на нашите загинати борци, не треба да дозволиме нивните имиња да останат заборавени, а нивните спомен обележја запуштени или осквернавени. Тоа е наш долг кон нив и сопствената историја!

Јуни, 2007 г. Битола
Димитар Димитровски

Резиме

Стево Христовски–Патако е еден од најзначајните антифашистички борци од Битола, па осветлувањето на неговиот животен пат и револуционерно дело е од значење за историјата на Битола. Прилогот за него, нужно содржи и нови податоци за дел од неговите соборци, како и за функционирањето на антиокупаторското комунистичко движење во Битола и Битолско.

Бидејќи личните сеќавања секогаш се второстепен извор за историографска реконструкција, треба да се објаснат и прецизираат некои од изнесените историски податоци за Стево Христовски–Патако, за негови соборци и за историските настани кои се презентирани низ сеќавања на Димитар Димитровски.

Summary

Stevo Hristovski - Patako is one of the most important anti-fascist fighter from Bitola. Because of that, writing about his life and revolutionary activity is very important for the history of Bitola. This chapter contains new information for him and in general, about communist movement in Bitola. Because memories are second hand sources in the history, in this chapter, they are explained with historic facts but based on the memories from Dimitar Dimitrovski.

Користена литература:

Апостолски Михајло и Куцуловка Галена, Одгласот на револуционерните традиции во НОБ, Скопје, 1968.

Беа, загинаа, останаа; спомен книга на загинатите борци од НОВ и жртвите на фашизмот - Скопје, Скопје, 1969.

Весковиќ-Вангели Вера, Илинденската кауза за државност – еден од факторите за општонародно востание во Народноослободителната војна на Македонија, Зборник: Македонската историска наука: достигнувања и проблеми, Скопје, 2001.

Ивановски Владо, Крушевската република низ документацијата на НОВ и народната револуција во Македонија, списание „Историја“, XV/2, Скопје, 1979, 117-130.

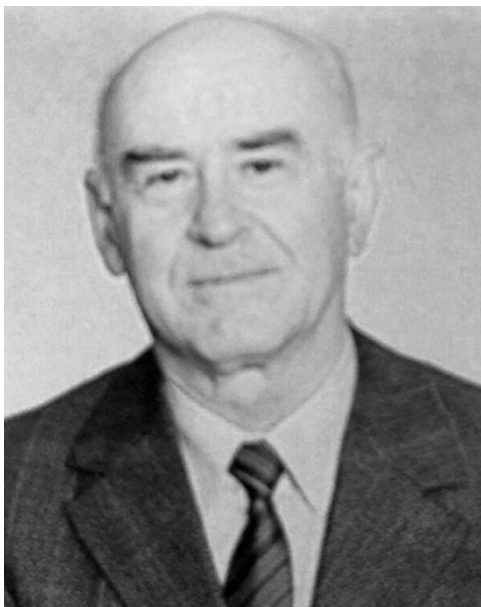
Константинов Милош, СКОЈ; гимназија Битола 1941-1944, Битола 1962.

Кочанковски Јован, Битола и Битолско во Народноослободителната и антифашистичка војна во Македонија 1941-1945, кн. 1, Битола, 2010.

Страхил Бегинов, Документационо одделение на Институтот за национална историја, Сл. IV 807.

Тапанџиоски Ѓори, Гимназијата во Битола како извор за регрутирање на скоевци, Зборник: Битола и Битолско во НОВ 1941 и 1942 година, Битола, 1978.

Прилог бр. 1

Прилог бр. 2.

Прилог бр. 3

До Проф. ГОРГИ ЛИЈАНОВСКИ – ПОЛЗЕ
Б и т о л а

Почитуван пријателе,

Деновице размислував за минат разговор во една летна привечерина во 2006 година, на клупата на Широкоокан. Тогаш ми кажа за твојата намера да напишеш Монографија за првоборецот Стевче Христовски – Патако. Па со оглед дека јас бев член на неговиот потесно семејство, ми предложувам усно или писмено да изнесам некои од моите забелешки за него. Но поради проблемите што ги имав со својот вил во тоа време, тоа го оставив за покосно. Па ове деновице пристапиа кои конципираше на некои мои по малку избледени забелешки, што е разбирливо ако се има предвид дека се работи за временски период од пред 60 години, односно за време на моето детство до 10 годишна возраст. Ако се земе во обзир и мојата сегашна 74 годишна возраст, тогаш е разбирливо што ниту од тогашните настани и личности се поздравуваа. Кои ова или е фактот што од семејни причини се однесувам од Битола ниту нивз 13 години, а се врати повторно во градот на 27 години.

Но циејки ја твоят бигорина намера да се одтргне од заборавот на времето една личност, која борејќи се презвело за остварување на своите идеали за слобода и нолобар живот на сите луѓе го положи и својот сопствен живот, и јас се одлучив да ти ги доставам моите забелешки од тоа време, толку и такви како што останале запаметени. Притоа, оставив полна слобода да ги земеш само оние за кои сметаш дека се релевантни за Монографијата, па луѓи и тие да бидат коректирани или дополнети, доколку не е изразена нивната објективност и точност.

Битола, Јуни 2007

Со искрена почит,
Лјанкар [Димитровски]
[Signature]

Прилог бр. 4

ОСВЕДЧЕНИЕ ЗА СТЕВАН ХРИСТОВСКИ – ПАТАКО

СЕМЕЈСТВО : Стевче Христовски – Патако и неговиот помлад брат Ристо Христовски – Чуцо, биле двата сина на Фенија и нејзиниот прв сопруг (кој мислам дека се викаше Поцо)⁽¹⁾ По смртта на својот сопруг Фенија се преместила за Трифун Златевски⁽²⁾ и од тој момент поголемиот син Стевче премине да живее кај својата баба Ленка (мајката на Фенија) и дедото Мијал. Во тоа семејство беше и нивниот законски усвоен син Коста (мојот татко), кој покосно се ожени со Марија (мојата мајка), а од 1933 година, со него раѓае и јас постоев член на тоа семејство. Тоа беше семејството во кое ги живеевме своите гимназиски и студентски години Стевче Патако, се до неговата трагична смрт.

КУЌА : Куќата во која живеевме Стевче (денес на ул. Никола Тесла бр. 70) била изградена во почетокот на 20 век, од браќата Васил, Јован и Мијал, тогаш дојдени во градот од село Грешница-Битолско. Куќата не била физички поделена, така во 12-те стаянбени простории (на катот, мезанинот и приземјето) живееле покрај семејството на Мијал и семејствата на двата негови брата: на братот Јован со неговата сопруга Петра и синот Павле (покасно ожениет за Нела) и синот Грги (со неговата сопруга Стевка) – и братот Васил (кој заминува на пачелба во Америка и повеќе не се вратил дома) со неговата сопруга "Василица", ќерката Домна (со сопругот Нико Кирејку) и синот Томази Димитровски⁽³⁾ Тоа беше поширокото семејно опкружување на Стевче во куќата во која живеаме. Од како почина мојот дедо Мијал и мојот татко Коста заминува на пачелба во Америка (каде бргу се разболеа и почина), Стевче постана "најстарата мајка глава" во нашето семејство. Со него ја делеаме дневната соба во приземјето и спалната соба на катот.

Порали својата масивна градина и централната местоположба во градот, за време на Окупацијата (1941-1944 год.) бугарската локална власт имале ангажирано две стаянбени простории "квартири" за потребите на своите службеници, во кои се менувале повеќе станари во тој период. Куќата имале заграден двор со околните згради од сите четири страни, но и можност преку малите капици или преку огранките вилкови да се преминува од дворот во соседните дворови и

2.

СЕБАВА ЗА СТЕВАН ХРИСТОВСКИ - ПАТАКО

СЕМЕЈСТВО : Стевче Христовски - Патако и неговиот помлад брат Ристо Христовски - Ципо, биле двајца сина на Фенија и нејзиниот прв сопруг (кој мислам дека се викаше Пано)⁽¹⁾ По смртта на својот сопруг Фенија се преможила за Трифун Златевски⁽²⁾ и ол тој момент поголемиот син Стевче преминуа да живее кај својата баба Ленка (мајката на Фенија) и делото Милјал. Во тоа семејство беше и нивниот законски уловен син Коста (мојот татко), кој покисно се ожени со Марија (мојата мајка), а ол 1933 година, ол моето раѓање и јас постанах член на тоа семејство. Тоа беше семејството во кое ги живеевме своите гимназиски и студентски години Стевче Патако, ол до неговата трагична смрт.

КУЌА : Куќата во која живеевме Стевче (денес на ул. Никола Тесла бр. 70) била изградена ол почетокот на 20 век, ол браќата Васил, Јован и Милјал, тогав дојдени ол гралот ол село Грешница-Битолско. Куќата не била физички поделена, така ол 12-те стаени простори (на катот, мезанинот и приземјето) живеело покрај семејството на Милјал и семејствата ол двајца негови брата: ол братот Јован ол неговата сопруга Петра и синот Павле (покасно оженет за Неда) и синот Ѓорѓи (ол неговата сопруга Стевца) - и братот Васил (кој звалиа на печалба ол Америка и повеќе не се вратил дома) ол неговата сопруга "Василица", ќерката Домна (ол сопругот Нико Киријак) и синот Томби Димитровски⁽³⁾ Тоа беше поширокото семејно опкружување на Стевче ол куќата во која живеевме. Ол како почна мојот дело Милјал и мојот татко Коста звалиа ол печалба ол Америка (каде бргу се разболе и почина), Стевче постаа "најстарата глава" ол нивното семејство. Со него ја делевме дневната соба ол приземјето и спалната соба на катот.

Поред својата масина гредба и централната местоположба ол гралот, за време на Окупацијата (1941-1944 гол.) бугарскат локална власт имаше ангажирано две стаени простори "квартира" за потребите на своите службеници, во кои се менуваа повеќе станари ол тој период. Куќата имаше заграден двор ол околните згради ол сите четири страни, ол и можност преку малите килиции или преку отворните вилуви да се промитува ол дворот ол соседните дворови и

3.

себавем и ол еден состанок, кога коруплентниот Стиа Наузов седна на писковото бир (на кое срединот дел беше ол атица обложена ол зелена чојин) провалиа под неговата тежина, на кое сите се смееа. Се себавем ол на неситите кои ол пееа на таквите состаноци, меѓу кои беа: "Благославие", "Буви се исток и запад", "Жив е тој жив е...", "Волге Волге", "Осибир, осибир", "Полина еј полина", "Миле Пол Јорданов"...и др.

Покрај другите активности Стевче беше задолжен сокоја вечер на партиското радио (кое работеше на струја и батерии) да ги слуша вестите ол забранетите радио-станици ол тоа време и да прави белешки, кои покисно се печатаа на партиските билтени и летоци. Се себавем и ол една комична ситуација, која мојата баба без да знае дека чалорат за ложи (заканен ол заквечкал) е полн ол партиски летоци, ол зема и отворајќи го прел излезната порта сите летоци се истурјаа на плочите ол холникот. Цела среба што не го отворила нивор на улица.

Ол оглед ол нивната куќа беше подприсмотра на полицијата, ол дистрибуција ол неговите белешки (како и други партиски материјали) се користеа разни канали. Па така ол неколку наврати и мојата школска торба-рениц беше искористена за поштеносно сивање, ол кое меѓу школските книги и тетратки беа скришени и разни конспиративни материјали кои јас ол ранејот наравно ги пренесував на посочените места, а најчесто ол мојата тетка Фенија, именети ол Ципо. (Притоа се ниславе дека нема да бие сомнителна за претрес школската торба ол еден 8 годишен ученик). Кои станици ги слушавме Стевче нивор не би можел да кажем, ол знам дека ол ралното ол заедничката спална собасекоја вечер заспивав ол гласот на Радио Москва и звучите ол Интернационала.

Се разбира дека сета активност ол Стевче и Томби се одвиваше ол голема претпазливост, затоа што нивната куќа беше изложена на перманентно нагледување. Притоа, паралелно беше тоа што ол известен период како станари ол левите ангажираны "квартири" на кате беа сместени началникот ол моторизирната полиција (кој инсистираше ол објасни дека нема врска ол полицијата надлежна ол прогон,арестување, осудување и затворање ол политичките затвореници), а ол поголемата соба ол бајлок на улицата, беше сместен суија на Воениот сул ол Битола. За разлика ол другите претставници на окупаторската овие двајца беа културни и многу коректни ол односувањето ол нас. А пред запнувањето ол Битола, началникот ол заедничка назмака јави: "Немојте ол милите че ол ол знајте какво ол случва тука", а суијата ол Воениот сул ол една прилика ол мојата мајка и кажа: "Ние

излегува ол други улици (денес ул' Марко и Енгелс" и ул."Блила Карамали").Тоа ол покажа како многу значаен фактор ол скривање ол илгалци или ол опкружување ол партиски состаноци дури и ол услови кога нивната куќа беше изложена на перманентен надзор (кој кога влегува ол излегува) ол страна ол дискретно затскриените агенти ол бугарската полиција. Можноста ол брз евакуација ол нивната куќа ол други улици, беше можда одлучувачки фактор ол честите партиски состаноци ол нив⁽⁴⁾

ПАРТИСКА АКТИВНОСТ : Дека Стевче заедно ол Томби ол патриски организирани зивеевме сите помени ол куќата, уште ол времето ол Кралството ол СХО. Но нивните активности ол засилија прел ол време ол Втората светска војна, ол илвото ол бугарскиот окупатор кога ол посетите ол нивните другари истоименци зачисти ол нивната куќа.⁽⁵⁾ Меѓу честите посетители ол нивната куќа беа: Илија Топаловски, Анло Попавилов,Боро Милјовски,Анети Павловски,Јосиф и Кице "Звончаро",Димче Келевски, Ѓорѓо Ристевски-Манџуро и неговиот брат Томе-Ѓирли, Коло-Милево... и др. како и нивни другари ол еврејската заедница ол Битола. Меѓу поретките посетители ол нивната куќа беа: Стиа Наузов, Елида Карамали, Драга Чаловска, Миц Попавилов, Десанка Доти... Прел бугарската окупација чест гости ол нивната куќа беа Зоран Ѓевиќ, ол кого Стевче често играше шах ол шаховската табла која заедно ол партиското радио свевремено му беа предадени ол СБЕ ол НОВ, ол Битола.

Партиската активност ол Стевче (колку што јас знам)беше насочена главно ол работа ол градската и школската младица, а ол одвивање ол илгални состаноци ол куќи, ол шаховскиот клуб (каде беше чест посетител), ол разни спортски или масовни приредби,како и илвоти ол природи. Се себавем ол една таква спортска приредба ол еврејскиот дел ол гралот, каде значинично објавениот натпревар ол пинг-понг ол еврејските младици беше искористен ол гласна агитација против окупаторот и екологаутичкиот систем ол тогашното општество.

За партиски состаноци ол нивната куќа често ол користеа верски и државни празници, како оправан мотив што ол едно место ол берет повеќе куће. Во такви собири ол претвараа ол илвонити ол роденити ол Стевче и Томби. Се себавем ол еден ол тие собири, кога прел почетокот ол состанокот не качија ол маса да ја пренети рел стикотворбата ол Венко Марковски "Отигот", ол кое ол аллауот како натрала добива и овлава значаа ол ликот ол Гоце Делчев, која повеќето ол присутните ја носеа ол задната страна ол реверот. Се

4.

ол трупиите смртната казна ол ја замениа ол 101 година затвор, затоа што ол тоа ол спасува животот ол затвореникот, а ол затвор ол така нема ол остане долго."⁽⁶⁾(Веројатно алуирајќи дека брзо ол заврши Втората светска војна).Нивистина тие беа поминики претставници ол бугарската власт, какоа што беше и воениот обавешател Борис, кој ол весели ол запнувањето ол двајца претходни станари ол тоа како обичен војник, а имаше нивну чин капетан. Тој беше интелектуалец кој говореше точно француски и германски јазик. Не знам ол каква тајна служба работеше, ол знам дека работеше против боситичка Германија, особено ол смртта (убиството) ол цар Борис, кога почна ол се движи ол цивилиа облака.

За разлика ол овие три случаи, останатите агенти и полицијци кои насилно влегуваа ол нивната куќа при блокади ол претреси беа многу бртални и свирени ол односувањето ол нас, постави ол оној втор збор ол "макнати мрсна". Се себавем ол еден случај кога еден ол агентите, незадоволен ол одговорите ол мојата баба ол фати ол левите раче ол рменници туркајќи ја кои завојните првени скали ол цел да ол струполи нивор. Но ол среба бабини палиа испуруена прел првата скала ол остана таму ол лежи тоако изупрена. А ол аносот ол бугарската власт ол затворите, Стевче ол неговото затворање ол лверско бивеа ол да признае нешто, олјави дека ниворат повеќе нема ол дозволи ол нивне жив ол рачето ол полицијата.И тоа покисно ол направи!

Додека беше ол затвор комуникацијата ол Стевче беше отожната и главно сведена жи ол деновите одрелени ол полицијата "ол свиклање", кои ол одвиваа ол затворска просторија ол обавезно присуство ол полицеец. Но ние ол свикнувавме и поминку, па ол дрвената дрпка ол речникот (ол кој често му носевме храна) ол скривеме заедничка тежа хартија испилена ол некакви порак. Па ол начин добивавме ол повратни одговори.

Според своите карактерни особини Стевче, ол разлика ол темпераментниот и анокетите Томби, беше мирен и тих човек, ол ол голема енергија и цврстина ол спроведувањето ол поставените запови ол Партијата, ол која силно и безгранично веруваа. Стевче и Томби беа илвистити, кои ол занес веруваа ол своите илвоти што беа засишани прел сложенот ол Големата француска револуција "Ослобада, братство, елвекност", како и ол прокламирањето насоки ол Октомврската револуција ол Русија.За својот илвизам често го цитираа ерпскиот поет Јован Јовановиќ - Змиј, ол една негова стикотворба ол силата и кријата што ги лават илвистите ол пустотијата ол животот без нив

5.

Тие не се бореа за себе, туку за подобар и поправен живот на другите луѓе кои беа бездушно експлоатирани, обезправени и попи- кеи како човечки суштества. Во таа борба тие ги заложиле и своите животи. А кога ол денешна истинска развинување за нивното сваквие на комунизмот, констатирам дека тие и ако сите атеисти, спроведу- ваа некој вид комунизам ол христијанска промененица. Впрочем ко- га мојата баба Ленка ги караше оли не веруваат во Бога и не олат во црква, Стевче и олговараше: "Мори бабо, и ако ~~не~~ не олим во црква ние веруваме во учењето на Христос, оли тој беше комуниста како нас". А на другите оли велеше дека учењето на Христос за нов подобар свет на луѓето е исто како и нашето, со разлика во натов на неговото остварување: "Кај Христос со проповед, молитви и три- ние, а кај нас со револуција". Тие на веруваа во Христос како син на Бога, но го признаваа како народен водач кој во своите проповед се залагаше за слобода, социјална правда и еднаквост меѓу луѓето, во хумана цивилизација која не им обезбеди подобар живот на сите. Но тие се бореа тоа да се оствари на земјата а не на небото.

Па не само декларативно, туку и во секојдневниот живот Стевче поставуваа како оролошкиот христијанин, деловијо буквално со со своите посрошаници другари. Така еднаш среде зима ги даде сво- ите нови зимски високи чевли "гојбарски" (на некој другар што тре- бало да ил замина во планина); друг пат го даде својот зимски чев- пер (што мојата мајка му го исплате); трет пат ги даде своите вол- нени чорапи (што му ги исплате мојата баба); ги даде во друга при- лика шалот и плетените ракавици... А огорчено реагирав на предло- гот на бабата, ол помошта во храна (која ол разви страни се соби- раше во неговата куќа) за партизаните, да зема малку шеќер за да му свари чај за неговото воспленено грло, оли нашите купони за храна за тој месец беа потрошени. Но Стевче толку многу се надути ол тој предлог што направил голема кавга со бабата.

Стевче читаше многу книги и како гимназист и како студент и тоа ол разви шарени белетристика, публицистика, историски роман и оли така наречена "забранета литература". За некои наслови и ле- нес се себавам, како "Мајка" ол Горки, "Како се капеа челикот", "Гвоздена пета", "Мартин Илин",... Колку што ми е мене познато ол неговата библиотека на остана нити, затоа што повеќето "забранети книги" беа конфискувани ол полицијата при изненадните претреси, а другите се веројатно раздени на другарите, роднини и пријатели.

7.

Стевче нити не призна. Но сепак беше осуден и интерниран во логорот за политички затвореници во градот Косити (Жејска Маке- донија), кој тогаш беше под управа на Бугарија. По наредно време логорот во логорот доби позив да лодје во Битола на ново довол- нително осудување ол страна на полицијата, што се должеше на изказот на елен политички затвореник (веројатно изложен на стра- ни измачување), дека Стевче е елен ол организаторите на Покрето- во во градот. Така Стевче во припука на елен логор, со посебен авто- завои во возот, пристигна ол Косити во Битола.

БЕГСТВО И САМОУБИСТВО : Повелението на Стевче во возот беше примено, така што полицанецот се стесна со убедување дека спроведува многу мирен и тих човек кој во полицијата ќе ја докаже својата невиност, на затоа и не комискување дека затвореникот не елика да избега. А токму тоа и се случи кога возот застана на ста- ницата во Битола. Ол кога слегола ол возот Стевче го замоли поли- цаецот да оли во станичниот клозет поради кожавена болка во стана кот. Без да се посомневаа полицанецот го осплесол во клозетот, зас- такувајќи да стварари пред вратата. Но Стевче го искористил момен- тит и ол високо поставениот мал прозор што бил ол другата страна ме клозетот, се префрлил преку него и излетол на калезничките ко- лосеци, ол каде преку полето исчезнал во непознат правец.

Ол како полицанецот светил што се случило и дал убава на декривата служба на станицата, ставила елен невинена брктница во потрага во избеганити затвореник. По неволн час ол бегството на Стевче, полицијата спроведе блокада на нашата улица и детален претрес во куќата. Избегувањето агенти и униформирани полицијата просто беа несобити во нивното однесување кон нас, барајќи инфор- мации "Каде го криете беганитот?" А ол кога го истражија секој агол во куќата и се уверија дека Стевче сепак не е дома, заминува оставајќи не нас во елен ролосна загриженост и неизвесност.

Ол други извори покосно дознавме (доста магловито) како Стевче прво се засолнил во некое поско село, ол каде појно време се префрлил во градот, позбувајќи се со некои партиски другари кои требаше да му обезбедат аска за да оли во планина. И така чекајќи ја вреката, засолн ол својот партиски другар Боро Ниджоси елен ден се нашле опколини ол полицијата во куќата пред која ден- стој споменик посветен на Стевче Патако и Вангел Мајоро. (и лавти правоборци беа членови на Месинот комитет на КПМ и загинали на тоа место: Вангел Мајоро во 1942 год. а Стевче Патако во 1943 година

6.

За својата кауза Стевче и Томаќи се трудеа да придобија што повеќе луѓе, објаснувајќи им ги програмските цели на Партијат во кои покрај борбата за политичка слобода и социјална правда, се појаснуваае визијата за создавањето на елна Балканска Федерација на братски равноправни држави и народи. Но пред сè агитираа за потребата ол заедничка борба со фашистичката коалиција, што стана и мото во нивниот меѓусебен поздрав: "Смрт на фашизмот-слобода на народот"! Така во почетокот сомничаво, покосно ми се припуки и нашот ролнина (негов и мој тетин) Стево Брица, кој ол како зами во планина со партизаните (како поранешен резервен офицер) беше поставен за командант на елна партизанска елиница. Тогаш беа воде и разговори со пребеганите белогардејци за време на Октомвриската револуција во Русија. Мислам дека беше постигната овио согласност да не влезат во "Доброволниот одред", што фашистичките сили наме- раваја да го испратат на "Источниот фронт" во борба против "Црве- ната армија". Тогаш ја слузнав изјавата на мојот доловелен тетин Николај Оболенски (Белогардеец со белогорничко потекло) дека без разлика на текното минато тој нема никога да крене рака на своите руски браќа. Прел овие разговори Томаќи успешно агитираше меѓу своите ролнини, на партиски ги организираа своите браќа ол семејството Ѕекилинови (Џефта, Васко и Ристо), а беше во тесна врска со семејството на аткеварот Ахил Чаловски (чиј деца беа организирани уште во гимназиските клупи. Помалиот брат на Стевче, Ристо Христовски - Цупо, кој живееше во семејството на својата мајка, беше даден да изучува кондурациски занает, на затоа него- вата партиска работа воглавно се одвиваше во тој еснав.

За партиската активност на Стевче има објавени матери- јали, па јас не би сакал да се случам со читати што се како по- нати и затоа останувам во бележење само на моите себави...

СТУДИИ, ЗАТВОР, ИНТЕРНИРАЊА : По завршување на гимназијата Стевче се запиша на Правниот факултет во Софија. За време на студиите кон тактите со него беа проречени, па неми (или сум заборавил) не- какви информации во врска со неговата работа и живот. Еднаш само дека во тоа време стажираше во елна адвокатска канцеларија покрај реката Драгор, непосредно до Ленски мост. Тогаш во елна голема партиска провала (6) беа затворени многу активни членови на парти- јата, меѓу кои и Стевче. Во затворот и покрај големата психичка и физичка тортура и зверското мачење ол страна на испелните орган

8.

Куќата во која загина Стевче денес е вилкозмената, како и тогаш високиот ограден аил на дворот. Информациите за трагичниот настан ги добивме ол повеќе извори, ол кои можеше да заклучие как- се одвивале настаните. Со цел да се пробие ол полициската блокада Боро се одлучил да избега ол куќата прекокувајќи го високиот огра- ден аил на дворот. Но при бабавата ол аилот на улица ја скршил ногат и бил опколен и фатен ол полицијата. Стевче останал внатре во ку- ќата. Ол како видел дека ситуацијата е безнадежна, соочувајќи се со алтернативата да се предаде или да се самоубие, го избрал вториот, олако веројатно се потсетил на неговото зверско мачење при послед- ното испитување во бугарскиот затвор и неговата цврста оллука: "Нико- гаш повеќе жив во рачете на бугарската полиција"! Тоа и го направ- Прел да се случине истрелот ол налнит нитиол (марна "Берета") се слу- шнала песна, во кое издала Стевче на полот проинзан ол куршумот во својата уста. Така е најдено мртвото тело на Стевче ол страна на полицијата. (7)

Не се себавам после колку време ми го предадоа мртвото тело на Стевче, за да го сахраним. Но се себавам на полициското присуство на нашата улица и дома. Со тоа требаше да се обезбеди кон- трола на лицата кои илеа да го изразат своето соочуство на семејство- како и евентуални политички провокации ол страна на некој посетител. Но атмосферата околу мртвечиот ковчег беше таква како што веројат- но би поскале Стевче и Томаќи. (8) Но нема и свечена тишина, без тажачки и плачање, со стегнати грли и усти, низ просојените очи на присутните, со воздишка и некажана болка му е отдалена последна почит кон човекот и херој. Тоа беше само во елен момент кратко преки- нато со возбудените зборови на елен негов партиски другар, што тре- баша да значат почит и порекло до покојникот.

Погребот беше извршен селанитот ден на семејните "Зуковски гробината", а покосно (по Ослободувањето) посипрните остатоци се пре- носени на "Партизанските гробината" во Битола.

НАСТАТО Е Н И Т А : Ол трагичниот крај ол животот на Стевче Христовски - Патако (1943 година) до денес, извршени се драматични промени во политичката карта на светот и во животот. Тоа се случи и кај нас. Притоа е извршено (и слуште се види) преоценување на исто- ријата. Меѓутоа, за жал не секогаш се знаме прелми поипроките историски и политички околности во тоа време. Западните европски држави ниват почит кон својата историја, кинка таа и да била. Така

9.

Франција и светот ја слави Големата француска револуција од 1789. години и покрај тоа што под гилотината паднале многу глави, па дури и на водачите на револуцијата. Неоспорна вистина е дека и во развојниот пат на нашата државност имало доста проблематични настани. Но одредените наметнати револуции кои излетувале од моралните коцки на животот, не треба да ги бараме кај тие кои искрено и немоколебливо верувајќи во своите идеали за слобода и подобар живот на сите луѓе, ги дадов и своите животи. Не смеа да се заборава дека враќањето на крвта е изграден темелот на нашата држава - АСНОМ !

А за можеби утопискиот идеал на паднатите херои не се послужил со парабраза на една изјава на нашиот познат писател Коле Ченула, дадена на еден новинар (кога за време на поранешната СФРЈ беше вибеседор во една од земјите на Јужна Америка). На прашањето на новинарот: "Дали сте Вие запознати со тулазите во СССР за времето на Сталин и дали сте сепак комунист?" Ченула му одговорил со контра прашање: "А дали Вие сте слушнале за нашите Борби за Империјата, за прогоните на Евреите, за верските војни и дали сте сепак католик?" Иленте на христијанството не можат да се отфрлат поради неговите злоупотреби како и иленте на социјализмот и комунизмот!

Порали чистите и искрени идеали на нашите загинаети борци, не треба да дозволиме нивните имиња да останат забораени, а нивните спомени обележја запустени или осквернети. Тоа е наш долг кон нив и совестната историја !

Јуни, 2007 год.
Битола

Димитар Димитровски

ФУНОТИ:

- (1). Претпоставувам дека има доволно публикувани биографски податоци на зетот избегнувам погорувања и латирани настани.
- (2). Трифун и неговиот брат Александар се дојдени во Битола од градот Волан (Егејска Мекелонија). Трифун изгревил куќа на аголот на денешните улици "Стив Наумов" и "Стевче Патево". Во браќот со Фанија добиле три сина: Никола, Александар и Златко, кои му се подбратја на Стевче и Ристо.

10.

- (3). Томеби му беше братучед и врсник на Стевче и тие во истата куќа живеаа како браќа. Двајцата беа партиски организирани уште за време на гимназиските ленови. Како и Стевче и Томеби беа затворени и осудени (не се сеќавам на пресудите), а затворите казна ја издржувал во Илризот. Таму од политичките затвореници е избран за секретар на партиската организација. Непосредно пред Ослободувањето, при бегството на политичките затвореници од затворот (1944 година), најдлувајќи се на чело на колоната затвореници (висок, накрнтен, во бела кошула) тој паднал смртно поголен од куршум на една случајна заседа од бугарската војска (или полиција?).
- (4). Пометам неколку случаи (еднаш со Томеби и три пати со илегалци со префрлање преку оградни ѕидови или преку каџициот од соседната куќа на беба Спасе (покасно на Брбица) се префрлаа во дворните места на другите куќи, излегувајќи на други улици.
- (5). Додека за време на првата Југославија (Кралството на СХС) нивните активности беа насочени против крстојниот политички и експлоататорски систем, за време на бугарската окупација се проширија и против новите поробувачи и нивната фашистичка идеологија. Со особена еуфорија беше дочекана веста дека хитлерова Германија му објави војна на Советскиот сојуз, сетајќи дека "Големата мечка" е непобедлива и дека тоа ќе придонесе и за нашата победа.
- (6). За оваа партиска провала знам дека е доста пишувано и објавено од страна на војници, па може да се најдат материјали во Ист. ризикот архив или во библиотеката на СЗБ од НОАМ - Битола.
- (7). Моите сознанија за бегството на Стевче од станица и неговото самоубиство, се засновани на разни кажувања од страна на полицијата и поелици, кои често прераскажуваа она што и самите ги слушнале. Токму да не знам дали има вистински веројостојни информации за тие настани : Како се најде Стевче и Боро во куќа во која се смобува; од кого разбра бугарската полиција дека таму се кријат илегалци; што се случи со лицето што ги предеше ... и слично. Во едно само моето сомнение знаејќи го Стевче, дека постои тој бил слушната пред неговиот фатален истрел била "Интернационалата"!
- (8). За време на состаноците со пругарите во нашата куќа, многу често се пееа и песната (стихотворба од Христо Ботев) за Хаџи Димитар: "Жив е тој, жив е..." Во таа песна се споменува дека "Тој кој не пали во бој за слобода - тој не умира..." А нивниот коментари без дека за таквите борци не треба да се плачат, туку исправено и достоинствено да се гледа напред. Хероите така треба да се испрефат!

Битола, Јуни 2007 год.